

Farkašová, Etela

O vztahu literaúry a filozofie : (s ohľadom na poznávacie kompetencie)

In: Głombik, Czesław; Farkašová, Etela; Pauza, Miroslav. *Brněnské přednášky. III.* 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2000, pp. 24-39

ISBN 8021024798

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/127784>

Access Date: 17. 02. 2024

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts,

Masaryk University

provides access to digitized

documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI
ARTS

Masarykova univerzita
Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts,
Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

Etela Farkašová

Univerzita Komenského, Bratislava

O vzťahu literatúry a filozofie

(S ohľadom na poznávacie kompetencie)

Začnem osobným vyznaním: obe, filozofia i literatúra sú mi veľmi blízke, obe mi poskytujú priestor (seba)poznávania, (seba)reflektovania a aj (seba)vyjadrovania; na obe sa obraciam s istými otázkami, na ktoré mi síce nevedia dať jednoznačné odpovede (o tie mi však ani nejde), no poskytujú mi aspoň správy o tom, ako na tie a podobné otázky odpovedali v minulosti a odpovedajú v súčasnosti iní, múdrejší, trpezlivejší a vo svojom opytovaní dôslednejší a aj vytrvalejší. A obe priťahujú môj záujem, každá osebe, ale azda ešte viac ich vzájomný vzťah, ich dotyky a prieniky, napätia a konflikty. Práve ich rozporuplnému vzťahu sa pokúsim venovať túto prednášku. Vzťahu medzi filozofiou a literatúrou, ktorý nemá na priereze histórie konštantnú podobu, pretože sa menil nielen v jednotlivých dobách, ale aj v závislosti od povahy jednotlivých prúdov a smerov filozofovania (a aj smerov a prúdov literárnych). V rámci európskej kultúry možno vyčleniť niekoľko základných typov tohto vzťahu: prvý typ reprezentuje antická filozofia, ktorá si volila metaforicky viazaný jazyk a výklady sveta s obľubou podávala v tzv. didaktických eposoch (napríklad Xenofanes, Parmenides, L. Carus). Druhý typ predstavuje filozofický výklad, ktorý síce nedodržiava viazanú formu eposu, ale zato hojne využíva metafory a alegórie (napr. Herakleitos, Platón, Nietzsche, Bachelard); tretí a štvrtý typ zahŕňa básnikov usilujúcich podať vo svojom diele filozofickú reflexiu sveta (Vergilius, Dante, Goethe a i.), resp. filozofov sústreďujúcich pozornosť na vzťah filozofie a poézie

(Bergson, Heidegger a i.). Ďalší typ je napokon reprezentovaný špeciálnymi vedcami, ktorí sa pokúšajú analyzovať heuristickú funkciu literárneho jazyka a umeleckého obrazu v procese vedeckého poznávania (napr. Poincaré, Einstein, Dirac). Podrobnejšia analýza diel uvedených (a ďalších) mysliteľov by presvedčivo dokumentovala vzájomné vplyvy medzi filozofiou a literatúrou.¹

Súčasný proces zblížovania filozofie a literatúry možno na európskom kontinente v nemalej miere pripísať na vrub francúzskemu dekonštruktivismu (a už predtým existencializmu); na americkom kontinente vznikol predovšetkým ako reakcia na anglo-americkú analytickú filozofiu s jej značne redukcionistickým programom. Dôsledkom tohto procesu je nielen tematizácia podobných problémov v rámci filozofie a literatúry, ale aj približovanie spôsobov ich prezentovania v textoch, akéhosi „vyrovnávania štýlov“, takže možno hovoriť o rozmachu „literarizujúcej filozofie“, pre ktorú sa esej stáva akoby jediným legitímnym modelom výpovede a o rozmachu „filozofujúcej literatúry“, v ktorej zas dochádza vo výdatnej miere k nahrádzaniu epických línií filozofickou reflexiou. O jazykovom zblížovaní filozofie a literatúry svedčí nielen to, že filozofia siaha často za metaforickým literárnym jazykom, ale i to, že samotná metafora a metaforickosť filozofického (špeciálnovedného) jazyka sa dostáva pod drobnohľad viacerých filozofov a metodológov; títo sa zhodujú v tom, že metafora pôsobí ako funkčná súčasť vedeckého jazyka a predstavuje čosi viac ako púhy „dekoratívny literárny nástroj“, ako púhy ornament (N. Goodman)² a hrá v procese poznávania heuristickú funkciu; Nelson Goodman ju pripodobňuje k „mesačnému svitu“, zavádzajúc pojem „metaforickej pravdy“,³ u iných autorov sa stretávame s názorom, že

¹Mráz, M. – Steindl, R.: Filozofie a poezie, Filozofický časopis 1/1989.

²Goodman, N.: Of Mind and Other Matters. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, and London 1984, s. 71.

³Tamtiež.

metafora a metaforický jazyk má kognitívne predpoklady vystupovať ako prostriedok aktivizujúci vedecký jazyk (J. Stachová).⁴

Ak však na jednej strane javí dnes filozofia výrazné „postmoderné tendencie“ približovať sa (aj prostredníctvom jazyka) čo najviac literatúre, ba dokonca sa na ňu premieňať (ide o autorov poznačených najmä vplyvom dekonštruktivistov J. F. Lyotarda a J. Derridu, ale aj o postanalytických autorov), na druhej strane sa dvíha aj rózna kritika tejto tendencie zo strany filozofov jazyka, prívržencov „Frankfurtskej kritckej školy“, teoretikov diskurzu (J. Habermasa, M. Seela a ďalších). Títo zastávajú názor, že filozofia — ak má ostať filozofiou, nemôže opúšťať svoju argumentačnú základňu (J. Früchtl) a že by bolo nesprávne chcieť prekonávať druhovú odlišnosť medzi „nepriateľskými príbuznými“ (M. Seel), akými sú filozofia a literatúra, resp. že pokus o zrušenie ich odlišnosti nemôže ostať nepotreštaný.

Jedným zo zdrojov rozsiahleho obratu filozofie k literatúre je nepochybne vnútorná kríza, ku ktorej došlo v rámci logického empirizmu a v rámci našho naväzujúcej analytickej filozofie; tým, že táto vylúčila zo sféry racionálnej argumentácie, a teda aj zo sféry filozofovania, etické a estetické otázky, prispela k zásadne zúženému chápaniu pojmu racionality a pripravila tak najmä na americkom kontinente pôdu pre rozvíjanie nového postanalytického diskurzu. Richard Rorty je jedným z filozofov, ktorý sa obracia chrbtom ku „chybne premysleným projektom“ usilujúcim o hľadanie absolútnych epistemologických základov (fundácií) a ktorý obhajuje „viac proces kontinuálnej konverzácie než proces objavovania pravdy“.⁵ Rorty argumentuje, že fundacionalistické (myslí tým empiricko-pozitivistické a racionalistické) projekty západnej filozofie neboli schopné splniť svoje prísluby — medzi inými aj ten, že možno odhaliť „pevný základ“,

⁴Stachová, J.: Úloha metafory ve vědeckém poznání, Filozofický časopis 3/1970.

⁵Rorty, R.: Philosophy and the Mirror of Nature. Princeton: Princeton University Press 1979, s. 373.

ktorý poznanie môže (musí) mať alebo že pre poznanie môže byť dosiahnuteľná absolútna pravda, a preto sa prihovára za zavrhnutie „posledných rezíduí transkultúrálnej racionality“.⁶ Vznik postanalytických postojov možno vnímať najmä ako reakciu na spomínanú scientistickú paradigmu vo filozofii, v rámci ktorej sa etické a estetické otázky chápali ako racionálne netematizovateľné, nezargumentovateľné, prístupné nanejvýš iba deskripcii; nemožno však obísť ani fenomenologické zdroje tohto prúdu, ktoré naväzujú na takých mysliteľov ako napr. H. Arendtová či A. Schütz.⁷

Pri skúmaní vzťahu literatúry a filozofie sa pozornosť často sústreďuje na problém týkajúci sa poznávacích kompetencií literatúry. Ak odhliadneme od detailnejších odlišností, možno v tejto súvislosti rozlíšiť niekoľko postojov: v súlade s prvým sa zásadne odmieta možnosť poznávacích kompetencií literárneho diela a literatúra sa zavrhuje a odsudzuje ako zdroj iracionality, a to ako s ohľadom na autora, tak aj s ohľadom na publikum; druhý postoj obhajuje autonómiu literatúry, vychádza totiž z myšlienky, že literatúra nemôže poznaniu napomáhať, obohacovať ho, ale nemôže ho ani brzdiť, pretože oboje — literatúra i poznanie majú svoje vlastné, vzájomne odlišné cesty, po ktorých sa uberajú nezávisle od seba; ďalším typom sú názory, podľa ktorých literárne diela prispievajú k poznaniu; v slabšej verzii má toto tvrdenie podobu, že niektoré literárne diela môžu byť užitočné ako cenná ilustrácia poznania, ktoré už bolo generované a sformulované mimo literatúry. Príbuzným je aj tvrdenie, podľa ktorého teoreticky orientované čítanie literárnych diel môže prispieť k formulovaniu nových hypotéz, a to menovite vo vedách o človeku; ide o hypotézy,

⁶Rorty, R.: *Solidarity or Objectivity?* In: *Post-Analytic Philosophy*. Edit. by J. Rajchman and C. West, New York 1985, s. 15.

⁷Pozri podrobnejšie: Nagel, L.: *Philosophie und Literatur — Textualität der Philosophie*. In: *Textualität der Philosophie*. Philosophie und Literatur. Herausg. von L. Nagel und Hugh J. Silverman. Wiener Reihe, R. Oldenbourg Verlag, Wien — München 1994, s. 8, 9 an.

ktoré môžu byť potom neskôr empiricky preverované neliterárnymi prostriedkami a môžu mať pre ďalšiu teoretickú prácu skutočnú heuristickú hodnotu.⁸ Niektorí autori sa však prikláňajú k silnejšej verzii tejto tézy a tvrdia, že literárne diela môžu prenášať významné a dokonca aj systematické poznanie, ku ktorému dospeli ich autori — ide predovšetkým o poznanie psychických fenoménov; že literárne dielo nielenže môže veľmi účinným spôsobom prenášať súbory morálneho vedenia, ale môže odovzdávať aj morálne návody, vzory konania a pod.⁹ Súčasťou naznačených názoroch býva spravidla aj tvrdenie, že charakteristické znaky literárneho diela ako napríklad prítomnosť fikcie v ňom, forma narácie, používanie dialógov, alegórie, metafory a pod. majú podstatný význam pre to, aby literárne dielo mohlo účinným spôsobom prispieť k poznaniu.¹⁰

Možno sa však stretnúť aj s námičkami, že o poznávacích kompetenciách literatúry nemá zmysel hovoriť vtedy, ak uvažujeme o tzv. propozičnom vedení (*S* vie, že *p*); nazdávam sa, že síce v súvislosti s propozičným vedením (vzhľadom na príspevok literárnych diel k tvorbe tohto vedenia) by sa spochybnila kognitívna hodnota literatúry, literatúra však môže byť vysoko oceňovaná ako nevyhnutný a nenahraditeľný prostriedok dosahovania iných epistemicky cenných výsledkov. Špecifickosť literárneho spôsobu poznávania súvisí s možnosťou znásobených zážitkov/ skúseností a jeho charakter možno vyjadriť napríklad použitím výrazu *poznanie prostredníctvom zastupujúceho, náhradného prežitia*; je to druh poznania, ktoré smeruje k uchopeniu, k prežitiu nejakej (aj cudzej) skúsenosti, či inak po-

⁸Podrobnejšie pozri Livingston, P.: *Literary Knowledge: Humanistic Inquiry and the Philosophy of Science*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1988; Livingston, P.: *Literature and Rationality: Conceptions of Agency in Theory and Fiction*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

⁹Nussbaum, M.: *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*, Oxford 1990.

¹⁰Livingston, P.: *Literature and Knowledge*. In: *A Companion to Epistemology*, (edit. by J. Dancy and E. Sosa), Basil Blackwell, Oxford 1992, s. 255–256.

vedané, „k vedeniu o tom, aké je to, mať nejakú skúsenosť, resp. o tom, aká je nejaká skúsenosť“.¹¹ Je očividné, že postoje ku poznávacím kompetenciám literatúry závisia aj od toho, ako chápeme samotné poznanie (jeho povahu, funkcie, ciele, možnosti a pod.), resp. od toho, vnútri akých koncepcií poznania sa pohybujeme. Vskutku, keď opustíme pozície klasickej fundacionalistickej koncepcie poznania, núka sa k danej problematike celkom iný prístup; v takomto zmenenom kontexte možno literatúru (popri iných umeniach) pokladať za jeden z hodnotných spôsobov kognitívnej aktivity, ktorú charakterizujú ne-denotatívne formy referencie.¹² Pri obhajobe špecifickosti „literárneho poznania“ sa neraz argumentuje aj privilegová- ným prístupom literatúry k určitým (najmä vnútorným) dimenziám subjektivity. V niektorých prípadoch literárni teoretici vyhlasujú, že všetky epistemologické kritériá sú vždy silne determinované sociál- nymi, pragmatickými, psychodynamickými alebo diskurzívnymi pod- mienkami; potom však aj literatúra aj poznanie sú vpletené do siete tých istých sociálnych podmienok, a sú nimi — aj keď nie v rovnakej miere a na rovnaký spôsob — spoluurčované.¹³

Akokoľvek rozdielne názory zaznievajú v diskusiách o vzťahu fi- lozofie a literatúry, hlavné témy, ktoré sa v nich reflektujú, možno s istou mierou zovšeobecnenia a zjednodušenia vyjadriť v podobe niekoľkých ústredných otázok, opytujúcich sa na to: 1. či možno ho- voriť o základnej odlišnosti filozofického a literárneho textu nielen po obsahovej, ale aj po formálnej stránke; 2. či disponuje litera- túra v súvislosti s uchopovaním a poznávaním celkov (s celostným prístupom k skutočnosti) väčšími kompetenciami ako filozofia; 3. či

¹¹Walsh, D.: *Literature and Knowledge*, Middletown: Wesleyan University Press, 1969, s. 129.

¹²Goodman, N. and Elgin, C. Z.: *Reconceptions in Philosophy and Other Arts and Sciences*. Indianapolis: Hackett, 1988.

¹³Livingston, P.: *Literature and Knowledge*. In: *A Companion to Epistemology* (edit. by J. Dancy and E. Sosa), Basil Blackwell, Oxford 1992, s. 256.

je literatúra schopná uchopiť a ďalej rozpracovávať novým, „podľa možností nevinnejším“ postmetafyzickým spôsobom reziduálne problémy metafyziky; 4. či prostredníctvom literatúry nie je možné utvárať lepšie a účinnejšie návody „ako žiť“, ponúknuť spoľahlivejšie modely „dobrého“, „šťastného“ života ako prostredníctvom filozofie a či teda nemôže literatúra istým spôsobom dopĺňať, obohacovať morálnu filozofiu, či sa svojimi kompetenciami v tejto oblasti nevyrovná, resp. či nimi až neprekonáva kompetencie praktickej etiky.

Venujme pozornosť najprv formálnej stránke skúmaného vzťahu. Zdá sa, že štýl sa pre filozofiu stáva nemenej dôležitým ako pre literatúru, že spôsobu, „ako“ sa hovorí o istej téme, sa pripisuje podobný význam ako samotnej téme, že sa uznáva vplyv štýlu (aj ako obsahovotvorného faktora) na spôsob reflexie i na to, „čo“ je reflektované (o podobách, podstate i význame štýlu vo filozofii pozri napr. Frank, M.: Štýl vo filozofii).¹⁴ Zvýrazňovaním štýlu akoby na jednej strane filozofia mala tendenciu samu seba chápať ako „istý druh literatúry“, no na druhej strane akoby v rastúcej miere javila aj tendenciu zbavovať sa zodpovednosti za otázky tradične s ňou spájané a delegovala ich celkom dobrovoľne na literatúru, ponechávajúc si však aspoň istú (nezanedbateľnú) kompetenciu v oblasti literárnej kritiky. Spoločným pozadím týchto tendencií súčasnej filozofie vo vzťahovaní sa ku literatúre je podľa Ursuly Wolfovej jav, ktorý by bolo možné označiť ako „stratu metafyziky“ a ktorý sprevádza zásadná zmena v postojoch filozofie k samej sebe a k svojej funkcii. Podľa viacerých predstaviteľov filozofia dospela sebareflexiou k náhľadu nielen o nemožnosti dosiahnuť v svojom rámci systematické poznanie celku, ale aj k náhľadu, že takéto poznanie už dnes nepredstavuje pre ňu zmysluplne vytýčenú úlohu.¹⁵ „Celostná intencia“ však napriek tomu ostáva pôsobiť v pozadí tejto intelektuálnej aktivity a premieta sa do rôznych poku-

¹⁴Frank, M.: Štýl vo filozofii, Bratislava 1995.

¹⁵Wolf, U.: Jenes Tages bleibender Umriß. In: Textualität der Philosophie, s. 34.

sov o vlastnú záchranu, či je to už pokus o hľadanie celostnosti istou štýlovou, formálnou určenosťou alebo v presune dôrazu na celostné kreatívne sebautváranie individua (podobne chápe úlohu filozofie po konci metafyziky napr. R. Rorty v práci „Contingency, Irony and Solidarity“). V súvislosti s ideou celostnosti sa vynárajú otázky (a vzápätí dosť protichodné odpovede), či práve literatúra utvárajúca obrazné konkrétne celky nepredstavuje spoľahlivejší prostriedok celostného uchopovania skutočnosti (jej výseku) ako abstraktná, zovšeobecňujúca a „neobrazná“ filozofia — a či teda nemôže aj do konkrétneho celku individuálneho života zasahovať ako prostriedok terapie alebo transformácie podstatne účinnejšie ako filozofia opierajúca sa o vysoko abstraktné pojmy, kategórie a princípy.

Zatiaľ čo Ursula Wolfová je skeptická aj ohľadom „postmetafyzického potenciálu“ literatúry, aj produktívnosti vzťahu medzi etikou a literatúrou, Peter Strasser, ktorý chápe pojem filozofie empaticky, verí v možnosť, že medzi myslením a básnením dôjde v určitých vzácných „okamihoch filozofie“ k zblíženiu. Podľa neho je možné, aby taká súčasná filozofia, ktorá sa neuzatvára pred skúsenosťami literatúry, uspela v preddiskurzívnom priblížení sa ku „reálnemu bez nás“, k „veci osebe“.¹⁶ Iní filozofi však nielenže bránia výraznú druhovú odlišnosť filozofie a literatúry, no veľmi razantne odmietajú aj možnosť spochybnenia tejto druhovej odlišnosti, poukazujúc na nezrušiteľnú špecifickosť oboch textov. Tak Martin Seel argumentuje najmä odlišnými kritériami, podľa ktorých sa hodnotí filozofický a literárny text; v prípade literatúry ide o lahodosť, harmonickosť textu, bezohľadu na to, či získané výpovede sú zmysluplné alebo pravdivé, vo filozofii ide o pravdivosť získaných výpovedí, bezohľadu na to, či je text presvedčivý alebo pekný. Aj keď teda možno uvažovať o filozofii a literatúre ako o príbuzných modoch produkcie textov, na základe ich hlbkej intencionálnej odlišnosti možno o nich podľa Seela uvažovať len

¹⁶Strasser, P.: Der Augenblick der Philosophie. In: Textualität der Philosophie.

ako o „nepriateľských príbuzných“. ¹⁷ Zo skutočnosti, že v minulosti jestvovali a jestvujú aj v súčasnosti filozofi, ktorí boli zároveň spisovateľmi (Seel uvádza napríklad Platóna, Nietzscheho alebo Wittgensteina), ešte nevyplýva, že by malo (mohlo) dôjsť k zmiereniu medzi filozofiou a literatúrou. Seel interpretuje daný vzťah asymetricky, keď tvrdí, že sice „filozofia môže byť aj literatúrou: no nijaká literatúra, nijaký text od Dostojevského, Prousta alebo Musila, nie je samotnou filozofiou. Filozofický text kladie odpor svojim literárnym vlastnostiam, literárny text udusí filozofiu, ktorá je v ňom obsiahnutá“. ¹⁸

Jednu zo základných línií v súčasných diskusiách o vzťahu filozofie a literatúry vymedzujú rôzne postoje k netradičnej (najmä v kontexte anglo-americkej morálnej filozofie) koncepcii už spomenutej Marthy Nussbaumovej, ktorá prináša nové pohľady pri hodnotení literatúry ako súčasť praktickej etiky a aj pri hodnotení významu románov (drám a iných druhov literárneho textu) pre morálnofilozofické skúmania. V knihe „Love's Knowledge“, ktorá vyvolala medzi filozofmi prudkú názorovú polemiku, sformulovala Nussbaumová dve základné tézy, dotýkajúce sa skúmanej témy. Podľa autorky účinnosť morálnych názorov na život, istých modelov „dobrého života“, ktoré sú sprostredkované textom, závisí čiastočne od formálnych vlastností tohto textu (na základe čoho autorka pripisuje privilegovaný status literatúre). Druhá základná téza vyjadruje presvedčenie, že existujú určité morálne názory, ktoré môžu byť adekvátne vyjadrené len prostredníctvom beletrie, a preto štúdium takýchto textov patrí do morálnej filozofie. Literárna narácia je podľa tejto autorky (v porovnaní s filozofickou výpoveďou) lepším, adekvátnejším a spoľahlivejším sprostredkovateľom morálnych názorov, súdov, ale podobne aj morálnych konfliktov a spôsobov ich riešení, ktoré môžu fungovať ako isté „návod“ pre konkrétne individua. Nussbaumová preto nielenže zahŕňa štúdium týchto literárnych narácií do sféry morálnej filozofie, ale

¹⁷Seel, M.: Lob des Systemzwang. In: Textualität der Philosophie.

¹⁸Tamtiež.

navyše tvrdí, že jestvuje určitý druh filozofického skúmania, ktorý by bez literárnych diel v značnej miere postrádal úplnosť. Má na mysli konkrétne, veľmi významné odpovede na konkrétne morálne situácie zobrazované v literárnych dielach, oveľa viac ako o ilustračnú funkciu literatúry jej ide o odhalenie súvislostí medzi kvalitou textu (medzi literárnou formou, štýlom a pod.) a účinnosťou prezentovaných morálnych názorov.¹⁹ Nussbaumovej argumentácia sa opiera ešte o ďalší moment, a tým je porovnanie konkrétneho, individuálneho, partikulárneho, s ktorým pracuje literatúra — a abstraktného, všeobecného, univerzálneho, s ktorým zas pracuje filozofia; literatúra má podľa autorky v porovnaní s filozofiou vyvinutejšiu senzibilitu pre situačnosť (kontext), a preto môže poskytovať účinnejšie návody, ako riešiť konkrétne morálne konflikty a v najširšom zmysle i návody, ako „dobre“, „správne“, „šťastne“ žiť. Nemenej dôležitým momentom je i to, že „partikularita reálnych morálnych skúseností“ využíva v literárnom texte aj „partikulárny jazyk“, že medzi morálnou víziou a literárnym textom je tesná väzba. Skutočne seriózne skúmanie tejto väzby si vyžaduje podľa Nussbaumovej celkom odlišný prístup, ako je prístup obvykle používaný vo filozofii (najmä v jej analytickom prúde). Práve problematika „partikularity“ sa stáva témou diskusií; na jednej strane napríklad Cora Diamondová zastáva názor, že reflektovanie morálne relevantných situácií a konfliktov viazaných na „neredukovateľnú partikularitu“ vyžaduje jazyk, ktorý musí byť iný, ako je obvyklý filozofický jazyk a že ak máme zachytiť výzvy „partikularity“ ako niečoho, čo má etickú hodnotu, ak chceme uchopiť konkrétne individuum v jeho odlišnosti od iného individua, konkrétnu situáciu v jej odlišnosti od iných situácií, potrebujeme sa obrátiť k textom románov, pretože v literatúre sa tvaruje jazyk partikularity, ktorý je dôležitý

¹⁹Nussbaum, M.: *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*, Oxford 1990, s. 4, 25, 29.

pre morálnofilozofické reflexie.²⁰ Na druhej strane napríklad Ursula Wolfová upozorňuje, že väčšia konkrétnosť pri literárnom zobrazovaní morálnych situácií, konfliktov či súdov nesie so sebou — popri mnohých pozitívnych dôsledkoch — aj negatívny dôsledok, a tým je zúžená platnosť podmienok hodnotových súdov prezentovaných v texte; väčšia konkrétnosť sa vykupuje cenou, že mnohé z týchto podmienok podaných v texte nesprostredkovane, ostávajú do veľkej miery neexplikovanými.²¹ Iní filozofi dôvodia, že v literatúre sa nehovorí o konkrétnych individuách a vôbec o nijakých partikularitách, ale že to, čo popisuje literatúra, sú isté zovšeobecnenia, R. M. Hare hovorí dokonca o typoch. Z toho sa vyvodzuje záver, že ani morálny súd stvorený literárnym dielom, nemá povahu partikulárnu, ale nevyhnutne univerzálnu; potom však niet dôvodu, aby morálna filozofia siahala za literárnymi textami, pretože tieto nemajú filozofii čo ponúknuť: pracujú takisto ako filozofia s univerzáliami (podrobnejšie pozri napríklad Diamond, C.: *Martha Nussbaum and the Need for Novels*).²² Vskutku, hodnotenie vzťahu filozofie a literatúry závisí od viacerých predpokladov, jedným z takýchto dôležitých predpokladov je spôsob, ako sa chápe povaha literatúry (umenia vôbec), či sa literárny text vníma ako obraz konkrétneho individua (viacerých individuí) situovaného do konkrétneho kontextu, či ako utváranie modelovej, do istej miery zovšeobecňujúcej a typizujúcej situácie a pod.

Osobne je mi blízka viera vo filozofické (ideové) kompetencie literárneho textu, ako aj názor, že literatúra môže plniť isté kognitívno-reflektívne funkcie, že môže fungovať ako prostriedok prenosu filozofických (nie len morálnych) ideí, alebo že sa dokonca môže stať vhodným priestorom, v ktorom sa utvárajú modely, projekty aj utópie

²⁰Diamond, C.: *Martha Nussbaum and the Need for Novels*. In: *Textualität der Philosophie*.

²¹Wolf, U.: *Jenes Tages bleibender Umriß*. In: *Textualität der Philosophie*.

²²Diamond, C.: *Martha Nussbaum and the Need for Novels*. In: *Textualität der Philosophie*, s. 68.

vzťahujúce sa na transformáciu jazyka, človeka (spoločnosti). V tejto súvislosti sa zmienim o Heinrichovi Böllovi, ktorý sa sám pokladal za analytického a kritického komentátora svojej súčasnosti a ktorý sa viackrát vyslovil aj o vzťahu literatúry a morálky. Stav, že literatúra by mala uskutočňovať akúsi morálnu kontrolu v spoločnosti, nepokladal tento spisovateľ za ideálny a chápal ho ako výsledok situácie, keď dostatočne nefungujú iné sociálne inštancie morálnej kontroly, resp. keď celá spoločnosť (včítane špeciálnych inšancií, ale aj rozpadnutej verejnej mienky a rozpadnutej verejnej kontroly) stráca senzibilitu voči jestvujúcim morálnym problémom.²³ V súvislosti s tematickou typologizáciou v ženskej literatúre nemeckej jazykovej oblasti vyzdvihuje zase napr. Regula Venske možnosti literatúry utvárať želané ľudské typy a hovorí o tom, že literárne texty smerujú často k hľadaniu a tvorbe utópie o „novom“ mužovi, ale aj o novom, lepšom vzťahu medzi mužom a ženou. Viaceré autorky — hoci v odlišných kontextoch — súhlasne argumentujú, že literatúra sa môže stať vhodným priestorom pre hľadanie utópií, že môže byť dokonca privilegovaným miestom pre tvorbu pozitívnych modelov správania — a to nielen vo vzťahu „muž — žena“, ale v akýchkoľvek vzťahoch.²⁴ Pre Ingeborg Bachmannovú je literatúra utópiou v trochu inom zmysle vzťahujúcom sa jednak k nádeji na celistvý jazyk, jednak na celostný, „úplný výraz meniaceho sa človeka a meniaceho sa sveta“. Literatúra — v protiklade k životu s jeho drsným, hrubým, skazeným jazykom, predstavuje podľa Bachmannovej priestor „jazykovej utópie“; v tomto priestore sa utvára „vysnený jazyk“, pričom všetky jeho súčasti: metafory, symboly, ba aj interpunkcie spĺňajú čosi z našej

²³Böll, H. – Linder, Ch.: Drei Tage im März. Ein Gespräch, Kiepenheuer & Witsch 1975.

²⁴Podrobnejšie napr.: Venske, R.: Mannsbilder — Männerbilder. Konstruktion und Kritik des Männlichen in zeitgenössischer deutschsprachiger Literatur von Frauen, Hildesheim – Zürich – N. York 1989.

neuskutočnenej, a celkom ani neuskutočniteľnej túžby po vyjadrení sa.²⁵

Ak sme doposiaľ venovali pozornosť poznávacím kompetenciám literatúry, t.j. otázke, či literatúra môže poznávať (prenášať poznanie), teraz sa ešte stručne pristavme pri otázke, či (a ako) sama literatúra môže byť „spoznávaná“; je zrejmé, že ide o problém toho poznania, ktoré produkujú predovšetkým literárni bádatelia, t. j. poznania, o ktorom sa predpokladá, že. postráda solidne základy napr. pre zdôvodňovanie, verifikovanie a pod. Kritické praktiky bývajú vskutku veľmi rôzne a ani nebýva zvykom pokladať ich výsledky za (typicky) pravdivé, zdôvodnené, systematické alebo progresívne tak, ako to býva u iných druhov poznania. Diskusie v kritickej teórii sa sústreďujú najmä na otázky „validity“, vierohodnosti interpretácie, teda toho, či a do akej miery môže kritik pripísať textu alebo dielu správny význam (súbor správnych významov).

V tejto súvislosti sa tematizuje aj možnosť filozofie prispieť k danému problému, priblížiť sa k literatúre viac ako literárna teória (kritika). Na túto otázku nachádzame v súčasných diskusiách rozmanité odpovede. Jedným zo základných zdrojov názorov, že filozofia sa môže priblížiť k literatúre, a to až tak veľmi, že sa zbaví svojich argumentačných „istôt“ a sama sa na ňu premení, sú práce francúzskych dekonštruktivistov, predovšetkým Jeana F. Lyotarda a J. Derridu. Opodstatnená je však v tejto súvislosti otázka, či takáto „pretransformovaná“ filozofia s radikálne zmeneným diskurzom ešte potom vôbec ostane filozofiou. Na ťažkosť vysloviť, čím umenie je, inými prostriedkami ako sú prostriedky samotného umenia, naráža aj Susan Sontagová. Podľa tejto autorky interpretácia vzťahovaná na umenie, znamená vytrhnutie radu prvkov z celého diela a úlohou interpretá je hovoriť: „Nevidiš, že *X* je v skutočnosti *A* (alebo že *X* znamená *A*)? Že *Y* je v skutočnosti *B*? Že *Z* je v skutočnosti

²⁵Bachmannová, I.: Literatúra ako utópia. Romboid 6/1993, s. 79.

C? Takúto násilnú interpretáciu charakterizuje Sontagová ako „pomstu intelektu na svete“; interpretovať takýmto spôsobom znamená ochudobňovať a vyprázdňovať svet za účelom vytvoriť tieňový svet „významov“. Svet je však už aj tak dostatočne vyprázdnený, a preto treba odstraňovať jeho duplikáty a usilovať sa o „bezprostrednejšie uchopenie toho, čo máme“.²⁶ Takisto aj podľa Ingeborg Bachmannovej sú pokusy filozofujúcej literárnej vedy pátrať po metafyzických a etických problémoch sporné; napokon ani sama literatúra nevie vysloviť, čím vlastne je a „ukazuje sa nám len v podobe tisícnásobného a niekoľkotisícročného priestupku proti skazenému jazyku“ — k tomuto ukazovaniu však môže dôjsť len za predpokladu, že „zhasneme pátracie baterky a vypneme akékoľvek osvetlenie“. Len vtedy „literatúra ponechaná v temnote a pokoji zažiarí vlastným svetlom a ukáže svoje skutočné, aktuálne a vzrušujúce výtvyry“.²⁷

V širokom spektre názorov by bolo možné nachádzať ďalšie, navzájom odlišné, ba aj protirečiacie názory o vzťahu literatúry a filozofie. V prospech „literárneho charakteru filozofie“ sa vyjadrujú dnes viacerí autori, ktorí zdôrazňujú, že filozofia neprodukuje iba výpovede, ktoré možno vzťahovať k pravde, resp. ktoré spĺňajú podmienky korektnosti, ale že na ňu možno nazerať aj ako na text; filozofia potom nepredstavuje iba činnosť s pojmami, ale aj činnosť zohľadňujúcu estetickosť (svojho textu). Sprievodným znakom takéhoto prístupu je zreteľný obrat k estetickej stránke, k estetickým kvalitám filozofického textu — k skúmaniu „textuality filozofie“; jeho reflexia by si však vyžadovala ďalší samostatný príspevok.

Literatúra:

1. Mráz, M. – Steindl, R.: Filozofie a poezie, Filozofický časopis 1/1989.

²⁶Sontagová, S.: Proti interpretácii. Literárny týždenník 47/1991, s. 8–9.

²⁷Bachmannová, I.: Literatúra ako utópia, s. 79.

2. Goodman, N.: *Of Mind and Other Matters*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1984.
3. Stachová, J.: *Úloha metafory ve vědeckém poznání*, Filozofický časopis 3/1970.
4. Rorty, R.: *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton: Princeton University Press 1979.
5. Rorty, R.: *Solidarity or Objectivity?* In: *Post-Analytic Philosophy*, edit. by J. Rajchman and C. West, New York 1985.
6. Nagel, L.: *Philosophie und Literatur — Textualität der Philosophie*. In: *Textualität der Philosophie. Philosophie und Literatur*, hrsg. von L. Nagl und Hugh J. Silverman, Wiener Reihe, R. Oldenbourg Verlag, Wien – München 1994.
7. Livingston, P.: *Literary Knowledge: Humanistic Inquiry and the Philosophy of Science*, Ithaca – New York, Cornell University Press, 1988.
8. Livingston, P.: *Literature and Rationality: Conceptions of Agency in Theory and Fiction*, Cambridge University Press, 1991.
9. Nussbaum, M.: *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*. Oxford 1990.
10. Livingston, P.: *Literature and Knowledge*. In: *A Companion to Epistemology*, edit. by J. Dancy and E. Sosa, Basil Blackwell, Oxford 1992.
11. Walsh, D.: *Literature and Knowledge*, Middletown, Wesleyan University Press, 1969.
12. Goodman, N. – Elgin, C. Z.: *Reconceptions in Philosophy and Other Arts and Sciences*, Indianapolis, Hackett 1988.
13. Wolf, U.: *Jenes Tages bleibender Umriß*. In: *Textualität der Philosophie*.
14. Strasser, P.: *Der Augenblick der Philosophie*. In: *Textualität der Philosophie*.

15. Seel, M.: Lob des Systemzwang, in: Textualität der Philosophie.
16. Diamond, C.: Martha Nussbaum and the Need for Novels. In: Textualität der Philosophie.
17. Böll, H. – Linder, Ch.: Drei Tage im März. Ein Gespräch, Kiepenheuer & Witsch 1975.
18. Venske, R.: Mannsbilder — Männerbilder. Konstruktion und Kritik des Männlichen in zeitgenössischer deutschsprachiger Literatur von Frauen, Hildesheim – Zürich – N. York 1989.
19. Bachmannová, I.: Literatúra ako utópia, Romboid 6/1993.
20. Sontagová, S.: Proti interpretácii, Literárny týždenník 47/1991.